

OOK DE VIS MOET DUUR BETALEN

De representatie van dieren en het vegetarisme in het werk van Herman Heijermans en andere sociaal bewogen auteurs van het fin de siècle

226

THE FISH HAVE TO PAY DEARLY AS WELL

The representations of animals and vegetarianism in the works of Herman Heijermans and other socially engaged writers of the fin de siècle

At the end of the nineteenth century, the perception of animals changed significantly due to the theory of evolution and other new ideas, which also affected a number of Dutch socialist-leaning writers. Utilizing the framework of literary animal studies, this article investigates how animals were represented in their works. Most of the examined writers present animals as sentient beings, which is also reflected by their speaking out in favour of vegetarianism. Herman Heijermans takes a more ambivalent position: some of his writings show the possibility of animal agency, whereas in others, animals are subordinate to people's needs and are objectified.

Aan het eind van de negentiende eeuw beleefde West-Europa een kleine revolutie in het denken over het dier. Ook talrijke Nederlandse intellectuelen, waaronder veel schrijvers, werden hierdoor geraakt. Dankzij de wetenschappelijke ontwikkeling vanaf de zeventiende eeuw kwam men te weten dat mensen en dieren over dezelfde zenuwstructuur beschikten; Charles Darwin leverde met zijn evolutieleer een definitief bewijs dat de mens niet superieur was aan het dier, maar dat hij onderdeel uitmaakte van de natuur. De intellectuele elite omarmde de nieuwe leer.¹ Men beseftte dat dieren ook bepaalde rechten moeten hebben en er ontstonden in Nederland, in navolging van de andere West-Europese lan-

* This work was supported by the European Regional Development Fund-Project 'Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World' (No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/0.0/16_019/0000734).

1 Femke Deen, 'Tegen het palingtrekken en katknuppelen', *Historisch Nieuwsblad* 21, nr. 7 (2012), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/29193/tegen-het-paling-trekken-en-katknuppelen.html>.

den, verschillende dierenbeschermingsverenigingen: de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren (1877), de Nederlandsche Bond tot bestrijding der vivisectie (1890), de Nederlandsche Kinderbond (1892, om liefde voor dieren te kweken bij kinderen), de Vogelbescherming (1892), de Nederlandsche Vegetariërs Bond (1894), de Anti Trekhonden Bond (1912) enzovoort.² In 1880 zag ook de eerste Nederlandse wet tegen dierenmishandeling het licht, onder andere dankzij minister Anthony Modderman, die argumenteerde dat er aan dieren, net als vroeger aan de slaven, rechten moeten worden toegekend.³

In dezelfde decennia werd er nog aan een ander front gevochten, voor de rechten van de arbeider, of in een bredere zin voor de rechten van de armen, in het kader van het opkomende socialisme. Veel literaire schrijvers voelden zich, tenminste tijdens een periode van hun loopbaan, aangesproken door de ideologie van het socialisme. In hun werk – romans, verhalen, gedichten, toneel, beschouwingen, essays of memoires – maakten ze de lezer attent op de uitbuiting van de zwakkeren: Heijermans' *Op hoop van zegen* is daarvan een beroemd voorbeeld. Uit een aantal studies blijkt dat auteurs van socialistische signatuur ook beïnvloed waren door de actuele ontwikkelingen op het biologische gebied, met name door de evolutieleer.⁴ Daarnaast is er onderzoek gedaan naar de verhouding van enkele schrijvers tot het vegetarisme, dat als een ethische beweging ook met de strijd voor de dierenrechten verbonden was.⁵

Het socialisme en de contemporaine wetenschap (het darwinisme) hebben in elk geval hun weg gevonden in het literaire discours van het fin de siècle. Dit artikel zal zich toespitsen op de vraag hoe dieren werden gerepresenteerd in de werken van socialistisch geïnspireerde auteurs uit de periode rond de eeuwwisseling. Hierbij zal ik gebruik maken van de methodes van de *literary animal studies*, omdat deze discipline middelen biedt om ook tegendraads te lezen, zonder dat dieren alleen metaforisch worden geïnterpreteerd. Blijkt uit de werken een duidelijke interesse voor de dierenrechten, wordt het dier als een verwant, voelend wezen beschouwd? Een van de andere deelvragen is of het mogelijk is om te spreken van een verband tussen sociale bewogenheid en dierenliefde, en zo ja, of de dierenrechten ondergeschikt worden gesteld aan de rechten van de mens.

Ik beantwoord deze vragen aan de hand van een aantal casestudies. In alle gevallen gaat het om sociaal bewogen auteurs die zich duidelijk over dieren uitspre-

2 Dirk-Jan Verdonk, *Dierenrechten* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016), 106-14.

3 Ibidem, 7.

4 Mary Kemperink, *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920)* (Antwerpen: Garant, 2011); Leonieke Vermeer, *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930* (Antwerpen: Garant, 2011).

5 Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Boom, 2009).

ken, in verschillende literaire genres. Bij sommige van de auteurs (Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Felix Ortt, Frederik van Eeden), die als ethische vegetariërs bekend staan, kan men het bepleiten van de dierenrechten wel verwachten, op basis van het reeds uitgevoerde onderzoek over het vegetarisme.⁶ Bij anderen ligt het echter niet zo voor de hand. De grootste aandacht zal daarom uitgaan naar het werk van Herman Heijermans: hij geldt als een canonieke auteur wiens enorme werk vol zit met de toewijding aan het noodlot van de zwakkere medemens. De representaties van dieren in zijn werk zijn nog nauwelijks onderzocht, hoewel het van dieren (inclusief de onzichtbare, met name in de vorm van voedsel) of verwijzingen naar dieren wemelt. Het corpus is zo geselecteerd dat het zoveel mogelijk aspecten van het dier laat zien, waaronder verschillende diersoorten, dieren als object en subject, antropomorfe dieren en dieren als voedsel of instrument.

DE ONDANKBARE ROL VAN DIEREN IN DE LITERATUUR

Dieren hebben altijd als inspiratie gediend voor de literatuur: de Nederlandstalige zit er al vanaf de middeleeuwen ook vol van, met inspiratiebronnen, zoals de fabels van Aesopus, die nog uit een dieper verleden stammen. In de loop van de eeuwen schonk de literatuurwetenschap niet altijd aandacht aan het dierlijke in teksten. Als dieren in besprekingen van literaire werken ter sprake komen, dan is het vaak alleen in de vorm van allegorieën, symbolen en metaforen voor het menselijke. De meeste dieren die als subject in een verhaal voorkomen zijn antropomorf en worden daarom werktuiglijk als plaatsvervangers van mensen gelezen. De dieren die in een literair werk aanwezig zijn en geen tekenen van antropomorfisme vertonen, worden op zijn hoogst bij het decor gerekend, of het landschap, kort gezegd, bij de ruimte. In de gangbare literatuur-theoretische naslagwerken worden personages bijna altijd alleen als representaties van mensen gedefinieerd, ook al kunnen ze soms de gedaante van een dier aannemen.⁷ Dierenverhalen, met een dier in de hoofdrol die geen antropomorfe of allegorische trekken vertonen, worden niet helemaal serieus genomen en worden al te makkelijk in de categorie kinderliteratuur geschoven.⁸

6 Ibidem.

7 Voor de Nederlandstalige literatuurwetenschap bijvoorbeeld: Erica van Boven en Gillis Dorleijn, *Literair mechaniek* (Bussum: Coutinho, 2003); Jan van Luxemburg, Mieke Bal en Willem Weststeijn, *Over literatuur* (Bussum: Coutinho, 2002); H. van Gorp, Dirk Delabastita en Rita Ghesquiere, *Lexicon van literaire termen* (Groningen: Noordhoff, 2007); Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney, *Het leven van teksten* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006); Frans-Willem Korsten, *Lessen in literatuur* (Nijmegen: Vantilt, 2005).

8 Zie het voorbeeld van de dierenverhalen van Toon Tellegen en Anton Koolhaas in de definitie van 'dierenverhaal', in G.J. van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon* (2012-), Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren, geraadpleegd op 20 april 2018, http://www.dbnl.org/tekst/delao12algeo1_01.

Met de huidige aandacht voor de dierenrechten en het dier als zodanig, openbaren zich echter, ook binnen de literatuurwetenschap, vele facetten van de *literary animal studies*. De discipline heeft zich vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw met name in de Angelsaksische wereld ontwikkeld. Nadat de andere nieuwe stromingen binnen de deconstructie en de ideologiekritiek, zoals postkoloniale studies en genderstudies, tot de mainstream zijn gaan behoren, kan er ook sprake zijn van een geleidelijke *animal turn*. Geïnspireerd door andere niet-traditionele benaderingen, herlezen de *literary animal studies* canonieke literatuur met het oog op de relaties van de mens tot het dier en op het dier zelf. Een ander doel van dit vakgebied is om de literaire canon aan te vullen met werken waarin dieren op de voorgrond staan in de rol van protagonisten of vertellers.⁹

Waarom worden dieren in literaire teksten niet als subjecten gerepresenteerd? Waarom hebben ze altijd alleen de menselijke subjectiviteit moeten ondersteunen? Dergelijke vragen helpen om ook oudere teksten kritisch te herlezen. Shapiro en Copeland hebben aan het begin van de eenentwintigste eeuw deze drie doelen voor de *literary animal studies* geformuleerd:

- 1 het deconstrueren van reducerende, oneerbiedige manieren van presentatie van niet-menselijke dieren;
2. het beoordelen van de mate waarin de schrijver het dier zelf presenteert, als een bewust individu én als vertegenwoordiger van zijn soort;
3. het analyseren van de mens-dier relatie in het desbetreffende werk, en de kritische attitude tot deze relatie die zich kan bevinden op een brede schaal reikend van het dier dat door de consument als ingrediënt genegeerd wordt (biefstuk, medium rare) tot het dier als een min of meer gelijkwaardige partner.¹⁰

Het gaat dus om een recente ontwikkeling in de literatuurwetenschap, maar de methode is ook van toepassing op oudere literaire teksten. De *Palgrave Studies in Literature and Animals* biedt een hele reeks monografieën waarin onder andere veel belletristiek uit de negentiende of vroege twintigste eeuw in deze optiek wordt herlezen: bijvoorbeeld die van Charles Dickens, Anthony Trollope, Emily Brontë, Richard Marsh.¹¹

Een van de vooraanstaande onderzoekers op dit gebied, Philip Armstrong, onderzoekt in *What Animals Mean in the Fiction of Modernity* een aantal klassieke literaire werken van tussen de achttiende en eenentwintigste eeuw, waarbij hij probeert om in het lezen van dieren meer te ontdekken dan de projectie van menselijk-

⁹ Marion W. Copeland, 'Literary animal studies in 2012. Where we are, where we are going', *Anthrozoös* 25, supp. 1 (2012): 92.

¹⁰ Kenneth Shapiro en Marion W. Copeland, 'Toward a critical theory of animal issues in fiction', *Society & Animals* 13, nr. 4 (2005): 345.

¹¹ Laurence W. Mazzeno en Ronald D. Morrison, red., *Animals in Victorian literature and culture. Contexts for criticism* (Londen: Palgrave Macmillan, 2017).

ke interesses. Hij onderwerpt de canonieke Amerikaanse roman *Moby-Dick* (1851) van Herman Melville aan een analyse in de studie 'Rendering the Whale', waarin hij ingaat tegen de overheersende interpretaties waarin het agentschap puur aan de menselijke personages wordt voorbehouden.¹² Hij laat zien dat de roman tot dan toe vanuit een antropocentrische invalshoek werd gelezen, gebaseerd op de dichotomie tussen de mens en het dier, of de techniek en de natuur (waarin de walvis als een allegorie voor het laatste werd beschouwd). In zijn studie laat Armstrong zien dat Melville zich onttrok aan het klassieke denken binnen de grenzen van het christendom en de ideologie van de technische vooruitgang en zich liet beïnvloeden door de ontlukende evolutieleer.

Als inspiratie kan ook de discussie dienen over de interpretatie van de roman *The Jungle* (1906) van de Amerikaanse socialistische schrijver Upton Sinclair. Zijn roman geeft een beeld van de wrede omstandigheden in de Amerikaanse vleesverwerkende industrie en heeft zelfs een reële reactie opgeroepen in de vorm van de eerste wet op voedselveiligheid. Susan McHugh merkt echter op dat: 'Although Sinclair wrote with concern for all kinds of lives on the disassembly line, he became embittered by the reforms implemented exclusively for the benefit of consumers'.¹³ Al eerder hadden literatuurwetenschappers gewezen op de visie van Sinclair: de frappante overeenkomsten tussen de geslachte varkens en de miserabele arbeiders in hetzelfde gruwelijke proces, aan beide zijden van de lopende band. Timothy Cook liet al in 1984 zien dat er in de roman sprake was van een identificatie van de arbeiders met de varkens, dat de hoofdpersoon zich realiseerde dat zij op dezelfde manier werden behandeld, wat ervan getuigt dat hij zich in de positie van het varken kon verplaatsen. 'In this powerful description of the mechanical pork-making process, Sinclair stresses the individuality and the human qualities of the hogs right up to the moment when despite his "protest, his screams", each is seized by a fate that "cut his throat and watched him gasp out his life".'¹⁴ McHugh gaat nog een stapje verder en attendeert op 'the problematic pattern of response to novels like *The Jungle* and *Animal Farm* in the critical tradition, that is, the interests of animal are pitted against those of people more clearly in interpretations than in the texts themselves'.¹⁵ Het is blijkbaar niet noodzakelijk om de interesses van de mens altijd strikt van de interesses van het dier te scheiden.

12 Philip Armstrong, *What animals mean in the fiction of modernity* (Londen: Routledge, 2008).

13 Susan McHugh, 'Animal Farm's lessons for literary (and) animal studies', *Humanimalia* 1 (2009): 26.

14 Timothy Cook, 'Upton Sinclair's *The Jungle* and Orwell's *Animal Farm*. A relation explored', *Modern Fiction Studies* 4 (1984): 698.

15 Susan McHugh, *Animal stories. Narrating across species line* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011), 207.

Animal studies brengen onder andere de problematiek van het speciesisme ter sprake, de discriminatie op basis van biologische soort.¹⁶ Dat betekent niet alleen dat de mens zichzelf automatisch als superieur aan alle dieren ziet, maar ook dat hij de dieren onderling niet als gelijkwaardig beschouwt. Dat heeft niet alleen te maken met de ontwikkelingsgraad of intelligentie van een dier. Het superioriteitsgevoel wordt (of werd) in hoge mate gebaseerd op religieuze dogma's, maar ook na Darwin was niet iedereen bereid aan het biologische continuüm morele consequenties te verbinden.

De ideologie die de basis vormt voor de overtuiging dat in een bepaalde cultuur sommige dieren als 'eetbaar' of op andere manieren 'bruikbaar' beschouwd worden (bijvoorbeeld als leer of bont), heeft in de eenentwintigste eeuw de benaming *carnisme* gekregen.¹⁷ Dat wil zeggen: de overtuiging dat het eten en ander gebruik van bepaalde dieren normaal, natuurlijk en noodzakelijk is. Joy noemt het *the myth of the three Ns* (of *the three Ns of justification*). De meeste mensen geloven dat het eten van vlees normaal is omdat het een onderdeel is van de sociaal geconstrueerde normen, dat het natuurlijk is omdat mensen toch al vele eeuwen vlees eten, en dat het noodzakelijk is om te kunnen overleven en een goede gezondheidstoestand te behouden. Deze drie mythen worden verder nog gesteund door de mythe van de vrije wil (de overtuiging dat we helemaal vrij zijn om te eten wat we willen). Joy legt uit hoe de mechanismen werken om te maskeren wie er gebaat bij is.¹⁸ De vrij snelle opkomst van het ethisch vegetarisme aan het eind van de negentiende eeuw signaleert dat er toen al twijfels bestonden over de rechtvaardiging van het eten van vlees. In het kader van dit artikel is het interessant om na te gaan of deze mythen in de besproken literaire teksten ook worden problematiseerd.

Een kritische blik op het speciesisme en het carnisme is een noodzakelijke voorwaarde bij het onderzoek binnen de *critical animal studies*, een specifieke branche binnen de bovengenoemde *animal studies*. Steven Best ziet het als onderdeel van de brede discipline van de ideologiekritiek: de kritiek op de menselijke hegemonie, het westerse dualisme en de uitbuiting van niet-menselijke dieren door de mens.¹⁹ Men moet in eerste instantie het *animal standpoint*, het standpunt van het dier, innemen, en daaruit de geschiedenis en de maatschappij onderzoeken: 'the animal standpoint analyzes how the domination of humans over

16 De term is in 1970 geïntroduceerd door Richard Ryder in een pamflet, later herdrukt in: Richard D. Ryder, 'Speciesism Again. The original leaflet', *Critical Society*, 2010, nr. 2, https://web.archive.org/web/20121114004403http://www.criticalsocietyjournal.org.uk/Archives_files/1.%20Speciesism%20Again.pdf.

17 De term is geïntroduceerd door Melanie Joy. Zie verder: Melanie Joy, *Why we love dogs, eat pigs and wear cows. An introduction to carnism* (San Francisco: Conari, 2011).

18 Ibidem, 96-113.

19 Steven Best, 'The rise of critical animal studies. Putting theory into action and animal liberation into higher education', *Journal for Critical Animal Studies* 7, nr. 1 (2009): 10.

nonhuman animals is intimately linked to the domination of humans over one another, as it also brings to light the environmental impact of large-scale animal slaughter and exploitation'.²⁰ Het achterliggende idee is dat de onderdrukking van de mens door de mens geworteld is in de onderdrukking van niet-menselijke dieren. Dit kan een uitgangspunt bieden bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre de socialistische strijd tegen de onderdrukking van de mens te rijmen viel met de strijd voor de niet-menselijke zwakkeren.

232

In de volgende paragrafen presenteer ik casestudies over het werk van sociaal geëngageerde auteurs van de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw. In het kader van de contextualisering begin ik met de bespreking van de socialisten en utopisten wier attitude tot dieren al gedeeltelijk onderzocht is in verband met betrekking tot de vegetarische beweging of een bepaalde ideologie.

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS

De vooraanstaande Nederlandse socialist (later anarchist) Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) was volgens zijn eigen teksten en ook de beschikbare studies beïnvloed door de darwinistische visie. In zijn boek *De twee wetten der natuur* geeft hij een vereenvoudigde beschouwing van Darwins 'strijd om het bestaan', verder aangevuld door de theorie van Peter Kropotkin over de 'wederzijdse hulp' die dieren binnen dezelfde soort elkaar geven.²¹ Domela beweert expliciet dat dieren niet alleen sociaal zijn maar dat ze ook medegevoel, rede en liefde kennen en dat ze behulpzaam zijn. Hij gaat nog verder door te beweren dat ze ook een geweten en een moraal hebben, en het begrip van goed en kwaad. Hij illustreert dat met talrijke voorbeelden uit het dierenrijk, van de mensapen tot de mieren en bijen.²²

In het licht van deze overtuiging hoeft het niet te verbazen dat Domela samen met Felix Ortt aan de wieg stond van de eerste grote vegetarische golf in Nederland. Zoals blijkt uit zijn geschriften, was hij al vóór de jaren tachtig van de negentiende eeuw vegetariër geworden.²³ Hij beweert dat hij zich zelfs tijdens zijn gevangenisstraf vegetarische maaltijden liet bezorgen.²⁴ Het vegetarisme is in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw in Nederland geïntroduceerd, vooral onder invloed van de Engelse en Duitse beweging. De grootste weerklink

²⁰ Ibidem, 18.

²¹ Zie over de receptie van Kropotkins theorieën ook het beeldessay van Leen Dresen in dit nummer.

²² Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *De twee grote wetten der natuur* (Zandvoort: Bibliotheek voor ontspanning en ontwikkeling, [ca. 1918]), 53-69.

²³ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 33.

²⁴ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1910), 554.

vond het bij socialistisch georiënteerde intellectuelen, bij wie het vaak gepaard ging met geheelonthouding, onthouding van tabak en andere genotmiddelen, wat de solidariteit zou moeten laten zien met de armen die zich deze genotmiddelen niet konden veroorloven. Voor het vegetarisme werden vooral de ethische, economische en gezondheidsredenen genoemd. Dirk-Jan Verdonk ging in *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* onder andere op zoek naar Domela's beweegredenen om vegetariër te worden. Hij constateert dat Domela in zijn geschriften en correspondentie niet helemaal consistent was, maar dat hij later in zijn leven (1913) expliciet beweerde dat hij om ethische redenen voor het vegetarisme had gekozen.²⁵ Bij Domela gingen het darwinisme, het socialisme en het vegetarisme hand in hand. Hij ziet de mens als een van de dieren. Verdonk concludeert:

Zowel dieren als vegetarisme waren voor Domela kortom cruciaal om het ongelijk van het kapitalisme te bewijzen: ze stelden hem in staat de menselijke behoeften zodanig te kunnen begrenzen dat een samenleving mogelijk werd zonder tirannie, een wereld waarin eenieder zijn of haar rechtvaardige deel mocht en kon nemen.²⁶

DE UTOPISTEN

Onder de utopisten, zoals Frederik van Eeden (1860-1932) of Felix Ortt (1866-1959), hield de dier-mensrelatie ook een belangrijke positie in, als onderdeel van de relatie tot de natuur.²⁷ Om de context te illustreren moet vermeld worden dat Van Eeden en Ortt door uiteenlopende ideeën beïnvloed werden in hun benaderingen van dieren. Zoals is onderzocht in Leonieke Vermeers proefschrift *Geestige lenigheid*, lieten zij zich allebei sterk beïnvloeden door de contemporaine wetenschappelijke ontwikkelingen, maar daarnaast stonden ze ook onder invloed van verschillende ideologieën: het occultisme, het vitalisme, het monisme, het determinisme (Ortt) en het indeterminisme (Van Eeden).²⁸ Frederik van Eeden zag dieren als verwante wezens, die echter niet gelijkwaardig waren aan de mens. Hij stelt in zijn *Studies* dat het gebruik van dieren, zoals vleeseten, vivisectie, jagen of vissen dan wel nuttig mag zijn, maar dat dat inzicht nog steeds geen reden hoeft

²⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 46.

²⁶ Ibidem, 65.

²⁷ Bank en Van Buren onderscheiden twee groepen utopisch-socialisten: aan de ene kant de kolonisten (zoals Frederik van Eeden en Felix Ortt, strevend naar de stichting van kolonies), aan de andere kant de utopisten van de SDAP van een marxistisch-revolutionaire traditie (zoals Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst). Zie: Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag: Sdu, 2000), 442-43.

²⁸ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 256.

te zijn om het te doen, want kannibalisme zou ook nuttig kunnen zijn.²⁹ Hierdoor heeft hij een van de voornaamste carnistische argumenten ontkracht. Het is de menselijke moraal die de mens de mogelijkheid geeft om zich van bepaalde bezigheden te onthouden, ook al wordt het zelfbehoud daardoor in gevaar gebracht. Van Eeden zelf is in 1890 om ethische redenen vegetariër geworden en ook zijn kolonie Walden werd op vegetarische principes gebaseerd. Van Eedens boek *Paul's ontwaken* (1913) is geïnspireerd door het leven van zijn jong overleden zoon: er wordt verteld dat de zachtzinnige Paul zelf op zijn zevende besloot vlees en andere dierlijke producten te vermijden: hij was daar nog strenger in dan zijn vader. Hij deed het dus om ethische redenen, ook al werd zijn leven daarmee voortdurend gecompliceerd. Uiteindelijk werd Paul door zijn vader gedwongen om ermee te stoppen omdat die bang was dat het Pauls zwakke gezondheidstoestand zou verergeren. De vader vond het later wel spijtig, want Paul overleed, ondanks de conventionele voeding; zijn dood was dus niet aan zijn vegetarisme te wijten.

Felix Ortt en zijn activiteiten binnen de kolonie van de Internationale Broederschap zijn uitvoerig besproken door Verdonk. De mens-dier relatie werd gebaseerd op de spiritistische overtuiging dat de dieren niet gelijk aan de mens zijn. Ze staan op een schaal van laag naar hoog: in de kosmologie gelooft men in 'een duidelijk opgaande lijn van een toenemend geestelijk principe dat begon in het plantenrijk en via de dieren en mensen opsteeg tot het rijk der engelen'.³⁰ De aristotelisch-christelijke hiërarchie is min of meer bewaard gebleven, maar de mens, ook al is hij superieur aan het dier, beschikt over een morele verantwoordelijkheid voor zijn medeschepselen, die onder andere het doden van dieren uitsloot (zowel voor voedsel als voor de medicijnen in de vorm van vivisectie).³¹ Ook Ortt en de zijnen leefden dus volgens vegetarische principes: bij sommigen (niet bij Ortt) leidde het zelfs tot een veganistische voeding, omdat ze ook eieren en zuivel weigerden (ook hieraan zijn dierlijke slachtoffers verbonden, met name de overbodige haantjes).

Ortt heeft zijn principes ook verwoord in zijn programmatische roman *Naar het groote licht* (1899). Mary Kemperink bespreekt de dierenliefde bij een van de hoofdpersonen, Marie, die zich op de evolutietheorie baseert en dieren als voelende medeschepselen beschouwt.³² Vanuit een andere invalshoek kan deze roman ook gelezen worden als een serieuze poging om de traditionele mythen van vleeseten te ontcrachten. In de uitvoerige dialogen passeren reeds argumenten en tegenargumenten de revue die in de eenentwintigste eeuw nog steeds worden

²⁹ Frederik van Eeden, 'Het vegetariaat', in *Studies*, 3e reeks (Amsterdam: W. Versluys, 1897), 177.

³⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 87.

³¹ Ibidem, 113.

³² Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001), 35.

gebruikt. De roman kan zelfs profetisch genoemd worden, omdat het vegetarisme erin wordt aangeraden als middel tegen de overbevolking:

Je kunt trouwens ook op een bunder bouwland veel meer voedsel kweken dan op een bunder weiland, en veel meer menschen daarop werk en brood geven: dat komt daarop neer dat, als er overbevolking is in een land met veel weigrond, de bevolking ruimschoots zou kunnen leven als de weilanden in bouwland werden omgezet.³³

Het personage Frits kan hiervoor nog geen ‘wiskundig bewijs’ leveren, zoals hij zegt. Dat zijn deductie in de juiste richting ging, wordt pas in de loop van de twintigste en eenentwintigste eeuw bevestigd door wetenschappelijke analyses, zoals recentelijk door die van Joseph Poore in *Science*, waarin statistisch wordt bewezen dat ‘[h]et wereldwijde landbouwareaal met driekwart [zou] kunnen afnemen als de productie van vlees en zuivel gestopt zou worden.’³⁴

Over het algemeen kan gezegd worden dat de utopisten zich wel kritisch opstelden tegen het carnisme, ook al geloofden ze in de traditionele superioriteit van de mens. De morele superioriteit hield echter ook in dat het gebruik van dieren, wat noodzakelijkerwijs dierenleed veroorzaakte, uitgesloten was.

CORNÉLIE HUYGENS

De vegetarische beweging en het nieuwe perspectief op het dier vonden ook weerklank in literaire kringen, zowel in het dagelijkse leven van sommige schrijvers als in de teksten die zij produceerden. De socialiste, feministe en romanschrijfster Cornélie Huygens (1848-1902) sneed het thema aan in de sleutelroman *Barthold Meryan* (1897). De jonge protagonist, een nogal naïeve, maar in de meeste opzichten ideale leerling van het socialisme, voelt zich innerlijk verbonden met zwakke mensen, met kleine kinderen en dieren die hij ook als ‘hulpeloos en beklagenswaardig’ beschouwt.³⁵ Ook dieren kunnen volgens hem lijden, genieten, liefhebben, denken en begrijpen, hoewel ze hun gevoelens niet kunnen communiceren aan de mens. Hij bespreekt het lot van dieren met zijn aanstaande vrouw, de materialistische Carla, die het traditionele religieuze discours over de superioriteit van de mens hanteert. Hij neemt in feite een standpunt in tegen het speciesisme.

Deze roman laat ook zien dat de weg van het vegetarisme wel de goede moet zijn, want de kleine kinderen van meneer en mevrouw Thornton (gemodelleerd naar P.J. Troelstra en Sjoukje Bokma de Boer) hebben, in hun onschuld, zelf voor

³³ Felix Ortt, *Naar het groote licht* (Amsterdam: W. Versluys, 1899), 210.

³⁴ ‘Onderzoek: vegetarisch dieet beter voor milieu’, *Boerderij*, 4 juni 2018, <https://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2018/6/Onderzoek-vegetarisch-dieet-beter-voor-milieu-292410e>.

³⁵ Cornélie Huygens, *Barthold Meryan* (Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, [1897]), 117.

plantaardige voeding gekozen. De kinderen hebben van hun socialistische ouders geleerd alle dieren als voelende wezens te beschouwen en te behandelen.³⁶ Mevrouw Thornton doet de denkbeelden van haar twee kinderen, en eigenlijk ook die van haar man en haarzelf, uit de doeken:

Elly en Rolf hebben beiden schier van hun eerste levensjaar af, wat bij kinderen dikwijls voorkomt, een onoverwinnelijken afkeer van vleesch aan den dag gelegd, en wij zijn hen daarin niet tegengegaan. Wij kunnen ons geen overtuigde vegetariërs noemen, maar ik wil wel bekennen, dat voor mijn man en mij zeer veel bekoorlijks had het denkbeeld, niet langer levende schepselen voor ons te doen slachten. Wij zijn dus langzamerhand door de kinderen aan het vegetarisch dieet gewoon geraakt en bevinden ons er goed bij. Maar wat gebeurt nu? – Bij een buurmeisje te spelen gevraagd, komt Elly toevallig in de keuken en ziet dat er een pan te vuur staat, waarin een kip wordt gekookt of gebraden.

Het kind was buiten zichzelf. Haar schrik kan vergeleken worden bij onze afschuw, indien wij bijvoorbeeld een kindje in een kookpan vonden. Bitter huilende kwam zij thuis. Ik, die haar geleerd had alle dieren als voelende wezens te beschouwen en te behandelen, had nu de grootste moeite haar aan het verstand te brengen, dat andere menschen dieren eenvoudig doodmaken om ze op te eten. En toen zij mij vroeg of een konijntje of een duif ook wel eens doodgemaakt en opgegeten werd, en ik helaas ‘ja’ moest zeggen, wist ik haast geen raad met haar. En de vragen die zij mij later deed!.... een waar kruisverhoor, waaruit ik me bijna niet redden kon zonder of onwaar te zijn, of alles wat ik haar geleerd had aangaande goedheid en zachtheid en medelijden in duigen te werpen.³⁷

Mevrouw Thornton legt verder uit met welke dilemma's zij voortdurend moet kampen. Ook al beseffen de peuters het niet, ze stellen zich kritisch tegen het heersende carnisme. De nare vergelijking ‘als een kindje in een kookpan’ is een verwijzing naar en kritiek op het speciesisme dat als de vanzelfsprekende norm geldt. Ze zijn door hun ouders voorlopig behoed voor de mythen rond de consumptie van vlees en beschouwen alle dieren op dezelfde manier, zonder categorisatie eetbaar/niet-eetbaar. Ze nemen beslissingen nog helemaal volgens hun vrije wil, want voor hen is het logisch dat ze de dieren waarvan ze net als de meeste kinderen houden, niet gaan opeten. De kinderen worden daarin gesteund door hun ouders hoewel die wel weten dat ze in de traditionele maatschappij onbegrepen zullen zijn en voortdurend geconfronteerd zullen worden met de hierboven beschreven *myths of justification*.

³⁶ Het menu van het reële gezin van P.J. Troelstra en Sjoukje Bokma de Boer (alias Nynke van Hichtum) was inderdaad ‘gematigd vegetarisch’. Zie: Piet Hagen, *Politicus uit harts-tocht. Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2011), digitale editie.

³⁷ Huygens, *Barthold Meryan*, 275-76.

Ook in een andere roman van Huygens, *Hoogenoord* (1892), worden de dieren gethematiseerd. De twee dierenliefhebbers, Louize en Maurits, twijfelen er niet aan dat de dieren ook kunnen denken en eigen meningen kunnen vormen 'over het menschenras'.³⁸ Zij zijn dus wel in staat om dieren als subjecten te zien, en zo wordt de poes Mia ook als een denkend personage in het verhaal opgevoerd. De hoofdpersoon Louize houdt een monoloog over haar vroegere twijfels aan godsdienstige dogma's die dankzij het darwinisme ontkracht zijn:

'Het bestaan der dierenwereld en mijn nadenken daarover hebben de allereerste geloofstwijfelingen bij mij doen oprijzen,' zeide Louize ernstig. 'Het duldeloos lijden van miljoenen mensen op aarde, het kon nog, zooals men ons leerde, een louteringsproces wezen, de langzame ontwikkeling van het menschdom door beproeving en smart tot een hoogere bestemming hiernamaals. Maar het lijden der dieren, wie geen hemel kon worden voorgespiegeld, het lijden van al die millarden met fysiek gevoel begiftigde schepselen, slachtoffers en van de natuur en van der menschen wreedheid – hoe dit te rijmen met de goedertierenheid van een bewust, bestierend, almachtig, rechtvaardig wezen? Dit ging mijn geloofskracht te boven. Welk een zwaren strijd heb ik toen gestreden! Darwin kende ik destijds alleen bij naam! Ik was zoo stijf in het harnas der mij ingeprente dogma's geklemd [...]. Vóór dien tijd was ik altijd in opstand tegen alles, tegen mijzelve, tegen God, tegen zooveel wat ik zag en opmerkte. Maar na met het geloof aan een persoonlijke, willende almacht, een bewuste wreedheid, te hebben gebroken, kwam er een plotselinge berusting over mij.'³⁹

Voor Louize zijn dieren, die net als de mens gevoelig zijn en kunnen lijden, het ultieme bewijs dat er geen God kan zijn want het enorme zinloze dierenleed valt niet te rijmen met het bestaan van een almachtig rechtvaardig wezen. Ze suggereert ook dat het darwinisme de oplossing bood voor al haar twijfels.

Deze twee literaire voorbeelden uit het werk van Huygens laten zien dat de progressieve denkbeelden over dieren ook door middel van de contemporaine belletterie verspreid werden en dat er ideeën werden voorgesteld die, *avant la lettre*, het speciesisme en het carnisme in twijfel trokken. Voor de jonge socialisten zijn het engagement voor de mens én dat voor het dier met elkaar verbonden omdat mensen en dieren op een vergelijkbare manier kunnen voelen en lijden.

³⁸ Cornélie Huygens, *Hoogenoord*, deel 1 (Amsterdam: P.N. van Kampen en zoon, 1892), 314.

³⁹ Ibidem, 315-17.

HERMAN HEIJERMANS

238

In het omvangrijke oeuvre van Herman Heijermans (1864-1924) komen dieren zeer vaak voor, in verschillende gedaantes. Hoewel de uitspraak 'de vis wordt duur betaald' zo beroemd is geworden, is het verbazend dat er in het diep menselijke stuk *Op hoop van zegen* zo weinig ruimte is voor de vis, of voor de vissen zelf. Het is begrijpelijk dat gezien het sociale engagement de mens en zijn lot op de voorgrond staan. De vis wordt tot object en voedsel gereduceerd; de arme vissers kunnen hun noodlot ook nauwelijks kiezen. Toch spreekt er uit een monoloog van de oude Cobus, een voormalige visser, een innerlijke verbondenheid met de vis. Hij zag er soms tegenop om de haringen te kelen want hij durfde niet in hun verstandige ogen te kijken, zoals hij zegt:

As ik nou op haringvangst was – of op de zoutreis, dan dorst 'k menigmaal niet te kake en niet te snije. Want as je 'n haringkop met je duim links douwt en met je kaakmes 't gelletje 'r uit licht, – dan kijkt zo'n beest je an met – met oge zó verstandig – en tòch kaak-ie je twéé kantjes in 't uur ... Enne om kele te snije – één ton kele uit veertienhonderd kabeljauwe – dat zijn acht en twintig honderd oge, die je ankijke ... niks as ankijke ... ènkel ankijke. – Vraag hóéveel visse ik al niet doodgemaakt heb – d'r ware d'r weinig die zo zuinige grate en vette levers wiste te snije ... Tja, tja, – en bàng as ze ware – bàng – ze keke naar de wolleke asof ze zegge woue: hij het ons net zo goed gezegend as jullie en hoe mot dat nou? – Ik zeg: wij neme de visse en God neemt òns. – We mòtte allemaal – de beeste motte – de mense motte – enne omdat we àllemaal motte – motte we eigenlijk geen van alle – da's nou net asof-ie 'n volle ton in 'n lege ton overschept. – Bàng zou 'k zijn, as 'k alléén bleef in de lege ton, maar met z'n àlle in de andere ton – néé – bang zijn is niks gedaan, bang zijn da's wille staan op je tene om over de rànd te kijke ...⁴⁰

Hij geeft toe dat de vissen bang waren, wat betekent dat hij ze als voelende wezens beschouwt. Zijn rechtvaardiging van het doden van de vissen is dus van traditioneel religieuze aard: God neemt ons en wij nemen de vissen, het is allemaal Gods wil. De darwinistische theorie is aan deze arme vissers voorbijgegaan, ze beroepen zich nog steeds op de Genesis. Men kan het toneelstuk ook op een andere manier herlezen, namelijk als een aanklacht tegen de visserij waarbij zowel de mensen als dieren op een miserabele wijze worden mishandeld: zowel vissen als mensen zijn hier alleen maar middelen om winst te maken. In dat opzicht valt het stuk te vergelijken met de eerder aangehaalde Amerikaanse roman *The Jungle* van Sinclair. Het zal geen toeval zijn dat juist de representaties van arbeiders die betrokken zijn bij het doden of slachten van dieren zo'n diepe indruk maakten op de le-

40 Herman Heijermans, *Op hoop van zegen. Spel van de zee in vier bedrijven*, red. Hans van den Bergh (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995), 88.

zers of toeschouwers. De oproep van de socialisten werd door de representaties van het doden van dieren nog versterkt zonder dat het noodzakelijk een oproep was voor het vegetarisme.

In elk geval werden de principes van het kapitalisme en de opkomende massaproductie aan de kaak gesteld. Tussen 1890 en 1920 was er een aanzienlijke versnelling in de industrialisering van de voedselproductie.⁴¹ In die tijd nam met name vanuit de steden de vraag naar vlees en vleesproducten toe.⁴² Maar voor de lagere klassen kwam er nog weinig verandering in hun voeding: aardappelen en brood of pap domineerden nog steeds; het eten was eenzijdig.⁴³ De vissers in *Op hoop van zegen* riskeren dan ook hun leven voor de vis, maar zelf zijn ze aangewezen op de aardappelen die helemaal rot zijn geworden door de regen. Samen met de vissen zitten de vissers figuurlijk in een ton, zoals Cobus in de boven aangehaalde monoloog schetst; er is een verband tussen hen. Hier wordt een soort pantheïstische opvatting van de natuur gesuggereerd waarop ik nog zal terugkomen.

In het toneelstuk werd de vis vooral als onderdeel van de couleur locale gerepresenteerd, maar Heijermans beschouwde de vis zeker niet alleen als voedsel. Dat hij vissen ook als voelende wezens zag, is aannemelijk omdat hij ook in een van zijn zogenaamde 'Falklandjes', het verhaal 'Van de koopvrouw en de schol', een vis als subject opvoerde. De auctoriale verteller schetst de gevoelens van een aantal schollen die door een koopvrouw in een mand naar de stad vervoerd worden, waarbij ze herhaaldelijk als stervensangstig worden gekarakteriseerd. In dit geval kunnen we de vissen zelfs als personages beschouwen omdat hun gevoelens in schril contrast staan met de blijdschap van de koopvrouw. De lezer kan zich direct verplaatsen in de arme vis ontruikt aan zijn natuurlijke milieu en de realiteit aanzien vanuit zijn perspectief:

Het was heel ráár voor de dieren. Nog geen half uur geleden hadden ze in de bun geleefd en gesparteld en gezwommen en nou zoo ineens die overgang zònder water in 'n schokkenden, rommelenden, schuddenden, dreunenden bagagewagen. De schollen cancaneerden en dansten en glibberden en krompen. Maar de mand konden ze niet uit. Het deksel zat stevigjes dicht. Toen begonnen ze te happen, benauwd te happen, hijgend te happen, gulzig te happen, angstig te happen, krimpend en stervens-angstig te happen [...].⁴⁴

Ook in een ander Falklandje, door de auteur ironisch een 'sprookje' genoemd, 'Van het meisje en de baars', wordt een vis als personage opgevoerd. Een verwend rijkelduisdochtertje wil graag leren vissen, maar nadat ze haar eerste baars vangt,

41 J.W. Schot e.a., red., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 3: *Landbouw, voeding* (Zutphen: Walburg, 2000), 249.

42 Ibidem, 252.

43 Ibidem, 238.

44 Samuel Falkland, *Schetsen*, deel 9 (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1913), 86-87.

prikt zij zich aan zijn stekels en maakt een scène. Hierna wordt echter ook de baars aan de haak als focalisator gepresenteerd, met zijn onvergelykbare pijn. De vaak voorkomende opvatting dat vissen primitieve dieren zijn die geen pijn voelen, wordt hier dus alweer, op een progressieve manier, afgewezen. Het verhaal is des te indrukwekkender omdat de pijn van het dier veelvoudig groter is dan die van de mens, maar onhoorbaar, en dus als het ware onbestaand voor de mens. Er is trouwens ook een voorbeeld van een 'onzichtbaar dier' in ditzelfde verhaal: de dure hengel van het meisje heeft een ivoren knop (een gegeven dat maar liefst vier keer wordt herhaald). In dit traditionele symbool van luxe schuilt nog een andere grote dosis pijn en lijden: het leed van de olifanten of andere dieren die vanwege het ivoor worden gejaagd en gedood om de menselijke ijdelheid te bevredigen.

In zijn toneelstuk *De wijze kater* (1917) past Heijermans ook de traditionele techniek toe: een antropomorf dier als allegorie. De sprookjesfiguur wordt hier op de traditionele wijze gelezen als allegorie van wijsheid, slimheid, gezond verstand en is tevens een advocaat van de natuur, van de dieren en van de onschuldigen. Het toneelstuk bekritiseert door de figuur van de kater de relatie van de mens tot de natuur. In zijn monologen en dialogen neemt de kater echter niet alleen het perspectief van allegorische of antropomorfe, maar ook dat van echte dieren in: hij stelt dat de mens alle wezens kwelt en mishandelt, vanaf de worm aan de haak tot de medemens, en hij is ook kritisch over het rechtvaardigen van het mishandelen van dieren met religieuze dogma's: 'Als de dieren één voor één eens spreken konden, één voor één klagen wat ze door de ziel van de mensen, christenen of antichristenen geleden hebben, dan dorst er geen dominee of pastoor of rabbijn meer een mond open te doen.'⁴⁵ Hij beweert verder dat een dier, zoals een koe, geen eigendom kan zijn. Hiervoor gebruikt hij de analogie met achtereenvolgens de zon, de lucht, de regen en het gras:

Als de zon van niemand is en de lucht van niemand is en de regen van niemand is, kunnen het land en het vee, die zonder zon, lucht en regen en gras niet kunnen leven, niet van iemand zijn – of die iemand is een dief ... Wanneer dus deze slager een koe, die van gras en lucht en licht leeft, vermoordt – en zo'n dier magere lappies uit zijn lichaam snijdt, om die magere lappies te verkopen en er een medemens om lastig te vallen, dan zeg ik met mijn beetje verstand, dat deze man een beul is, een dief en een leugenaar [...].⁴⁶

Deze argumentatie loopt vooruit op de eenentwintigste-eeuwse abolitionistische benadering zoals geformuleerd door Gary Francione.⁴⁷ Hij heeft het over onze

⁴⁵ Herman Heijermans, *De wijze kater*, red. Frans van Passel en Jan Van Craen (Antwerpen: De Sikkels, 1969), 86.

⁴⁶ Ibidem, 111.

⁴⁷ Gary Francione, *Introduction to animal rights. Your child or the dog?* (Philadelphia: Temple University Press, 2000).

schizofrene houding tegenover dieren, waarbij we aan de ene kant beweren dat we oprecht van dieren houden, maar ze tegelijkertijd toch als bezit beschouwen. Dat is trouwens hun status zoals bepaald door de wet. Maar auto's of horloges hebben, in tegenstelling tot de koeien, geen eigen belangen. Het argument dat dieren niet rationeel zijn of dat ze niet abstract kunnen denken weerlegt Francione met het argument dat pasgeboren baby's of seniele ouderen ook niet rationeel zijn.⁴⁸

In *De wijze kater* bevindt zich ook nog een opmerkenswaardige scène waarin de eerloze slager kattenvlees in plaats van haas op de koninklijke tafel laat serveren. De wijze kater ontdekt meteen het bedrog en weigert het vlees te eten omdat hij, net als de mens, toch niet het vlees van de eigen soort kan eten. Zo blijft het echter onduidelijk waarom de mens geen kattenvlees zou kunnen eten als hij wel haas eet. Dit komt overeen met de these van het carnisme dat de zogenaamde eetbaarheid van bepaalde dieren een volslagen artificiële en door de cultuur opgedrongen categorisatie is.

In de andere toneelstukken wordt soms ook naar dieren verwezen, zij het in mindere mate dan in *De wijze kater*. In *Dora Kremer* (1893) en *Eva Bonheur* (1916) vinden we personages die net als Heijermans bekend waren met de filosofie van Ernst Haeckel, de Duitse bioloog die het darwinisme verder uitwerkte in zijn opvatting van het monisme. Jasper in *Eva Bonheur*, die we als woordvoerder van Heijermans kunnen beschouwen, helpt een lieveheersbeestje, en beweert daarbij dat hij nooit het kleinste insect gedood heeft. Hij is gefascineerd door al de levende organismen die hij met zijn microscoop bestudeert en voelt liefde voor ze. Dat weerhoudt hem echter niet van het gebruik van (dode) dieren. Hij is hij geen vegetariër en handelt in opgezette dieren. Zijn fascinatie door het levende is gebaseerd op de visie van het monisme zoals Haeckel het formuleerde: alles in de natuur is beziel en naar één principe geordend. De natuur is dus levend in al haar gedaantes, de substantie is voor alle organismen gemeenschappelijk. De natuur is mooi al in haar eenvoudigste vormen, waarvan ook de vele art nouveau-achtige afbeeldingen in de *Kunstformen der Natur* getuigen.⁴⁹ De natuur wordt in dit geval vooral als iets uiterst esthetisch waargenomen. Het is een genoegen om haar te observeren, maar dat houdt niet per se een morele verantwoordelijkheid in, want alles in de natuur wordt geregeld door de natuurlijke selectie.

Er zijn nog andere verwijzingen naar de leer van Haeckel in het werk van Heijermans te vinden. Zeer opmerkelijk is het Falklandje 'Keerzij', waarin een hele reeks zeedieren (garnalen, kwallen, krabben, verschillende vissen en anderen) als sprekende, verstandige subjecten worden gepresenteerd. Deze visie is helemaal omge-

⁴⁸ Ibidem, xxiv-xxvix.

⁴⁹ Olaf Breidbach, 'Vzdoropapež. Světový a přírodní názor Ernsta Haeckela', vertaald door Lenka Ověáčková, *Vesmír* 12 (2005), <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/2005/cislo-12/vzdoropapez.html>.

keerd dan wat we gewend zijn: ze kijken met verbazing en zelfs een zekere bewondering naar de benen van mensen (meer kunnen ze niet zien) die elk jaar met mooi weer, met name op zondag, in hun wateren verschijnen. Ze beschouwen de benen als een heel uniek verschijnsel en besluiten het grondig te onderzoeken. De beschrijving van de prachtige zeedieren is zeer poëtisch, de beschrijving van de behaarde benen met eksterogen wekt eerder afschuw. Ze komen tot de conclusie dat

[b]eslist vaststaat dat Spencer deze materie onder de bewegelijke zou rangschikken en er voorlooppig van eenigerlei bezieling in de lijn van Haeckel geen sprake mag wezen. Twééde axioma: Dit warm weder-verschijnsel is leelijk, schijnbaar ondoelmatig, vreesachtig en behoort tot de bewegelijke materie.⁵⁰

242

Hier wordt spot gedreven met de manier waarop mensen dieren gewoonlijk categoriseren: als mooi of lelijk, nuttig of schadelijk. Het achterliggende idee zou zijn dat elk organisme op zijn manier mooi kan zijn en zijn functie heeft in het geheel dat niet altijd meteen zichtbaar hoeft te zijn.

In een ander verhaal, 'Stalverschrikking', zijn een aantal trampaarden in de stal aan het discussiëren, onder andere een theosofische merrie. Ze hebben het over een nieuw, onzichtbaar, onstoffelijk paard dat tegenwoordig in Amsterdam de wagen trekt: blijkbaar bedoelen ze de eerste automobiel die ze hebben gezien. De paarden hebben in elk geval geen hoge pet op van de mens: ze worden door hem gebruikt, misbruikt en mishandeld. Dat kan hen echter niet echt schelen, want het stoffelijke 'hulsel' beschouwen ze niet als het hoogste.⁵¹ In dit geval wordt in eerste instantie de theosofie op de hak genomen, maar al de mishandelingen van paarden die er worden genoemd hebben een reële basis.

De representaties van concrete niet-antropomorfe dieren in het werk van Heijermans zijn zeer uiteenlopend. In de meeste gevallen klinkt er medegevoel, medelijden of zelfs liefde voor de dieren in door. In zijn Falklandjes zijn er veel voorbeelden van verhalen waarin de ik-verteller Falkland of één van de personages compleet gehecht is aan een gezelschapsdier: katten en honden, maar ook minder gewone dieren, zoals kippen die eigenlijk bestemd waren om opgegeten te worden maar gered zijn. De positie van de kip is volgens mij het meest dubbelzinnig. In het verhaal 'Kip in de badkamer' draait alles om de kip die met rust gelaten moet worden om in de badkamer op eieren te kunnen zitten, want de verteller en zijn vrouw waren, zoals hij zelf zegt, als stadsmensen niet in staat om het arme dier te doden. Desondanks wordt in andere verhalen wel opgemerkt dat kippen of hanen 'versterkend' zijn en dus dieren waarvan je het makkelijkst een versterkende maaltijd kunt maken. Toch springen de verhalen meer in het oog waarin de kip geïndividualiseerd is en als knuffeldier wordt gehouden. Hierdoor wordt het car-

⁵⁰ Samuel Falkland, *Schetsen*, deel 7 (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1912), 109.

⁵¹ Ibidem, 56.

nistische beeld van kip als 'eetbaar' ondermijnd en zetten de verhalen tot nadenken over de kunstmatigheid van de traditionele categorisatie. Tegelijkertijd geven de verhalen een beeld van het contemporaine stedelijke milieu waarin, zoals boven geconstateerd, de vraag naar vlees steeg, maar de mensen al lang niet meer in staat waren een dier te doden, zodat ze waren aangewezen op slachthuizen aan de rand van de steden en de eerste slagerijen.

Dit alles wil echter niet zeggen dat er in het werk van Heijermans een positief beeld wordt gegeven van het vegetarisme. Zoals boven aangestipt was het vegetarisme in de tijd van Heijermans in Nederland en elders in West-Europa wijdverbreid: er ontstond een vegetarische organisatie (De Nederlandse Vegetariërsbond, NVB) met een eigen blad (*De Vegetarische Bode*) en ook vegetarische restaurants schoten er als paddenstoelen uit de grond. Veel van Heijermans' socialistische of literaire collega's aten (semi)vegetarisch; zijn zus, de onderwijzeres Ida Heijermans was zelf lid van de NVB en beijverde zich voor het oprichten van het eerste vegetarische restaurant in Rotterdam.⁵²

In de verhalen 'Vegetariër', 'Vegetarische droom' en 'Analyse van nog een gemoeds-toestand' spreekt Heijermans zich over dat thema uit: hij presenteert vegetarisme hier als gevaarlijk, levensgevaarlijk zelfs. Vegetariërs zijn zwakkelingen, die aan ziektes lijden of zelfs overlijden. De verteller maakt ook gebruik van bepaalde carnistische argumenten, zoals in het verhaal 'Vegetarische droom', waarin het lijden van dieren wordt gerelativeerd door het zogenaamde lijden van planten. De gekookte kreeft, de gebraden haas of de gevilde paling beklagen zich over hun wrede en pijnlijke dood, waarna ze aangevallen worden door capucijners, brood en ander voedsel gemaakt van planten die ook wreed om het leven zijn gebracht. In de 'Vegetariër' en 'Analyse van nog een gemoeds-toestand' suggereert de geïmpliceerde auteur dat het eten van vlees noodzakelijk is, dat de mens er niet zonder kan vanwege zijn gezondheid. De hoofdpersoon uit de 'Vegetariër' is een magere jonge man met holle ogen die in de waan leeft dat zijn maaltijden volledig vleesloos zijn hoewel zijn moeder en zussen er stiekem alles aan doen om in de gerechten vlees en andere dierlijke producten te smokkelen. Toch helpt het niet en overlijdt hij. In het andere verhaal is de hoofdpersoon een geëmancipeerde vrouw die als parodie op de contemporaine feministen wordt opgevoerd:

Zij streed met mansgebaar, manshaar en voor zoover het ging in manskleed.

Zij was van de corsetloozen. Zij rookte sigaretten. Zij droeg onder haar japon een fietspantalon, ter vermindering van trap-quaesties. Ze bezat een tondeuse en knipte zich het haar. Zij was vegetariër. Ze propageerde voor geheel-onthouding, reformkleeding, vrouwen-kiesrecht. [...]

⁵² 'Eerste vegetarisch restaurant in Rotterdam in 1902', *RTV Rijnmond*, 8 maart 2018, <https://www.rijnmond.nl/nieuws/165785/Eerste-vegetarisch-restaurant-in-Rotterdam-in-1902>.

'n Man – het gruwelijk Ding – bleef van haar pad. Ze ver-ouwbakte, kreeg zuigeling-feministische vriendinnen. De metamorfose geschiedde.

Moeder oud, vróég-oud geworden, hield ze in vinnige-opmerkingen-tyran-nie. Dagelijks drenzend dreef ze haar wil in 't huishoudentje door. Varkenskluif en lapjes werden afgeschaft. Moeder zou zien hoeveel plezieriger en minder ze-nuwachtig ze zich voelde bij plantaardig voedsel. Ze praatte met overtuiging de anti-levend-voedsel redeneerinkjes na, gaf citaten van professoren en natuur-be-schouwingen.⁵³

244 Met zijn karakteristiek ironische toon neemt Falkland het type vrouw op de hak dat volgens hem een aantal kenmerkende eigenschappen vertoont. Het vegetarisme is er een van, in combinatie met een enorme dierenliefde die ertoe leidt dat de protagoniste haar huis met talrijke honden en katten deelt. Omdat ze weigert ook maar één dier te (laten) doden, heeft zij al snel zevenendertig hanen in haar tuin lopen. Als een vanzelfsprekendheid wordt er kort vermeld dat haar moeder, blijkbaar vanwege het plantaardige dieet, aan verzwakking is overleden. Naast de gangbare, bovengenoemde carnistische argumenten wordt er gesuggereerd dat het doden van (landbouwhuis)dieren noodzakelijk is want anders zouden de dieren zich ongecontroleerd voortplanten totdat ze de hele aarde zouden beheersen en een globale ramp veroorzaken.⁵⁴ Het is frappant dat dit argument zelfs voor de opkomst van de grootschalige vee-industrie al wortel had geschoten. Of zou het kunnen dat Heijermans al in het begin van de twintigste eeuw spot dreef met de mythe van de noodzakelijkheid?

Hetzelfde argument wordt trouwens ook genoemd in de roman *Naar het groote licht* van Felix Ortt. Ook bij Ortt vinden we een analogie tussen de interesses van een van zijn vrouwelijke personages, Marie: zij beijvert zich voor het feminisme, vrouwenkiesrecht, vegetarisme en dierenbescherming. Bij Ortt krijgt zij de sympathie, Heijermans is daar eerder ironisch over. In elk geval weerspiegelt het de realiteit: het waren inderdaad de vrouwen uit hogere kringen die zich tegelijkertijd voor een groter aantal sociale bewegingen inzetten, zoals de arbeidersbeweging, de vrouwenrechtenbeweging, de strijd tegen antisemitisme en kolonialisme, het vegetarisme of de antivivisectiebeweging.⁵⁵

Het is niet verrassend dat in de literaire werken de 'onzichtbare dieren' overheersen, namelijk die in de vorm van voedsel. Wordt er in één Falklandje de schol als personage opgevoerd, in een ander verhaal wordt hij met eiersaus opgediend.

53 Samuel Falkland, 'Analyse van nog een gemoeds-toestand', in *Schetsen*, deel 9 (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1913), 177-78.

54 'One particularly striking myth of necessity is the belief that we must continue to eat meat because if we were to stop now, the world would be overrun by pigs, chickens, and cows. What, we wonder, would we do with all the animals?' Joy, *Why we love dogs*, 111.

55 Deen, 'Tegen het palingtrekken en katknuppelen'.

De ene keer wordt de kip als gezelschapsdier geknuffeld, de andere keer wordt er bouillon van gemaakt. Bezien vanuit het perspectief van de *animal studies*, is het een voorbeeld van de grote paradox in onze omgang met dieren. Door geautomatiseerde gedachte mechanismen zijn we gewend om in bepaalde situaties het dier niet meer te zien. Het is alleen de grondstof of het ingrediënt wat ervan overblijft.

Rond het fin de siècle was er echter nog een ander probleem dat de gemoederen bezighield: de vivisectie. Ook die wordt in Heijermans' werk een paar keer gethematiseerd en zijn standpunt is niet eenduidig. Aan de ene kant vindt Falkland in een open brief aan de bestrijders der vivisectie dat het schandalig is om kikkers, konijnen en honden te martelen, aan de andere kant suggereert hij dat het nog wreder is als de studenten medicijnen hun vak direct op mensen oefenen.⁵⁶ Bij Heijermans staan de belangen van de mens boven die van het dier. Als menselijk lijden kan worden voorkomen dan is het dierenleed, ook veel groter dierenleed, gerechtvaardigd. In een herinnering aan Berlijn beschrijft hij, vrij objectief en zonder emoties, een vivisectorium. Hij beseft het leed van de dieren maar suggereert weer dat het te rechtvaardigen valt door de vooruitgang van de wetenschap die er is om de menselijke conditie te verbeteren.⁵⁷

BESLUIT

De periode rond de eeuwwisseling zag een aanzienlijke verschuiving van de positie die het dier in het maatschappelijke en literaire discours innam. Het darwinisme had de autoriteit van het christendom ondermijnd en toonde dieren als directe verwanten van de mens. Ook in de christen-anarchistische kringen werden de dierenrechten bepleit, dankzij de morele superioriteit van de mens die hem ervan weerhield leed aan dieren te berokkenen. Het literaire discours over dieren werd duidelijk beïnvloed door zowel de wetenschap (Darwin, Kropotkin) als bepaalde geestelijke bewegingen (kosmologie, monisme). De schrijvers die in dit artikel zijn besproken, beschouwden dieren als verwante, voelende wezens die net als de mens kunnen lijden: dat blijkt of uit expliciete uitspraken in hun beschouwingen of programmatische romans, of uit het feit dat dieren soms ook als subject worden gerepresenteerd in hun proza (zonder dat ze metaforisch moeten worden gelezen).

Er bestond een duidelijk verband tussen het socialisme en een nieuwe kijk op de dieren die zich onder andere in de neiging naar het vegetarisme manifesteerde. De rechten van de zwakkeren hielden voor veel socialisten ook de dierenrech-

⁵⁶ Samuel Falkland, 'Open brief, betreffende het nut en de voegzaamheid van vivisectie, het trekken van kiezen – en zoo voort (zéér verward)', in *Schetsen*, deel 5 (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1906), 151-56.

⁵⁷ Herman Heijermans, 'Stille hoeken', in *Een wereldstad. Berlijnsche impressies en schetsen* (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1908), 50-57.

ten in. Zij gingen, *avant la lettre*, de strijd tegen het carnisme aan, en sommigen ook tegen het speciesisme. Dergelijke motieven doordrongen zelfs tot de bellettrie (zoals in het geval van Cornélie Huygens en Felix Ortt). Het literaire discours van Herman Heijermans biedt veel uiteenlopende representaties van dieren. Men kan bij hem de klassieke dierlijke allegorie tegenkomen, verschillende antropomorfe dieren, net als progressieve representaties waarbij dieren hun eigen dierlijke visie bieden. Ook bij hem zien we representaties van dieren als voelende wezens en kunnen ze soms zelfs focaliseren. Aan de andere kant wordt het gebruik van dieren (als voedsel enzovoort) bij hem niet echt geproblematiseerd, het vegetarisme wordt eerder bespot als een modieuze zaak. Bovendien maken de ironie en de spot in de Falklandjes het vaak mogelijk om de teksten op meerdere manieren te interpreteren. En, *last but not least*, de interesse van Heijermans voor het dier en de natuur draagt in sommige gevallen eerder een esthetische stempel, beïnvloed door de Haeckeliaanse visie. Over het algemeen, en dat blijkt vooral uit zijn serieuze toneeloeuvre, is het in eerste instantie de menselijke conditie die verbeterd moet worden. Met de kritische bril van de *literary animal studies* zien we echter dat er veel 'onzichtbare' dieren zitten in zijn literaire oeuvre, zoals de vis, die ook duur moest betalen. En daar kraaide bijna geen haan naar.

BIBLIOGRAFIE

- Bank, Jan en Maarten van Buuren. 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: Sdu, 2000.
- Best, Steven. 'The rise of critical animal studies. Putting theory into action and animal liberation into higher education', *Journal for Critical Animal Studies* 7, nr. 1 (2009): 9-52.
- Bork, G.J. van, D. Delabastita, H. van Gorp, P.J. Verkruijsse en G.J. Vis. *Algemeen letterkundig lexicon* (2012-). Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren. Geraadpleegd op 20 april 2018, http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01.
- Breidbach, Olaf. 'Vzdoropapež. Světový a přírodní názor Ernsta Haeckela'. Vertaald door Lenka Ovčáčková. *Vesmír* 12 (2005). <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/2005/cislo-12/vzdoropapez.html>.
- Cook, Timothy. 'Uptons Sinclair's *The Jungle* and Orwell's *Animal Farm*. A relation explored', *Modern Fiction Studies* 4 (1984): 696-703.
- Copeland, Marion W. 'Literary animal studies in 2012. Where we are, where we are going', *Anthrozoös* 25, supp. 1 (2012): 91-105. <https://doi.org/10.2752/175303712X13353430377093>.
- Deen, Femke. 'Tegen het palingtrekken en katknuppelen'. *Historisch Nieuwsblad* 21, nr. 7 (2012). <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/29193/tegen-het-palingtrekken-en-katknuppelen.html>.
- 'Eerste vegetarisch restaurant in Rotterdam in 1902'. *RTV Rijnmond*, 8 maart 2018. <https://www.rijnmond.nl/nieuws/165785/Eerste-vegetarisch-restaurant-in-Rotterdam-in-1902>.
- Francione, Gary. *Introduction to animal rights. Your child or the dog?* Philadelphia: Temple University Press, 2000.
- Hagen, Piet. *Politicus uit hartstocht. Pieter Jelles Troelstra*. Amsterdam: Arbeiderspers, 2011.
- Joy, Melanie. *Why we love dogs, eat pigs and wear cows. An introduction to carnism*. San Francisco: Conari, 2011.
- Kemperink, Mary. *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
- Kemperink, Mary. *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920)*. Antwerpen: Garant, 2011.

- Mazzeno, Laurence W. en Ronald D. Morrison, red. *Animals in Victorian literature and culture. Contexts for criticism*. Londen: Palgrave Macmillan, 2017.
- McHugh, Susan. 'Animal Farm's lessons for literary (and) animal studies', *Humanimalia* 1 (2009): 24-39.
- . *Animal stories. Narrating across species line*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
- 'Onderzoek: vegetarisch dieet beter voor milieu'. *Boerderij*, 4 juni 2018. <https://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2018/6/Onderzoek-vegetarisch-dieet-beter-voor-milieu-292410e>.
- Ryder, Roger D. 'Speciesism again. The original leaflet,' *Critical Society*, 2010, nr. 2. https://web.archive.org/web/20121114004403/http://www.criticalsocietyjournal.org.uk/Archives_files/1.%20Speciesism%20Again.pdf
- Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip en A.A. Albert de la Bruhèze, red. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 3: *Landbouw, voeding*. Zutphen: Walburg, 2000.
- Shapiro, Kenneth en Marion W. Copeland. 'Toward a critical theory of animal issues in fiction', *Society & Animals* 13, nr. 4 (2005): 343-46.
- Verdonk, Dirk-Jan. *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Boom, 2009.
- Verdonk, Dirk-Jan. *Dierenrechten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.
- Vermeer, Leonieke. *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930*. Antwerpen: Garant, 2011.

Lucie Sedláčková promoveerde in 2011 op *Globalisering in de hedendaagse Nederlandse roman*. Zij werkt als docente Nederlandse letterkunde, cultuur en taalverwerving aan de Karelsuniversiteit in Praag. Ze publiceert vooral over de moderne Nederlandse en Vlaamse literatuur, maar interesseert zich ook voor literair vertalen, toneel, Tsjechische literatuur en ecologie.